

Bandymas sugaudyti šešėlius

Attempting to catch the Shadows

Apie Dariaus Indrišonio disertaciją „Nelegalios ekonominės praktikos Lietuvos SSR (1940–1953 m.)“ ir jos gynimą / On Darius Indrišonis' Thesis „Illegal Economical Practices in Lithuanian SSR (1940–1953)“

Simona Aleksynaitė

Doktorantė
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: simona.aleksynaite@gmail.com

Nors disertanto Dariaus Indrišonio mokslo disertacija „Nelegalios ekonominės praktikos Lietuvos SSR (1940–1953 m.)“ rugsėjo 27 d. buvo ginama, kaip pažymėjo tarybos pirmininkas, neįprastu laiku, t. y. 12 val., tačiau net ir šiuo metu auditorija nebuvo tuščia. Į gynimą susirinko tiek būsimo humanitarinių mokslų daktaro draugai, artimieji ir pažįstami, tiek ginama tema susidomėję Istorijos fakulteto bendruomenės nariai ir narės bei kiti prašalaičiai ir prašalaitės. Komisijos pirmininkas prof. dr. Nerijus Šepetys, gynimą pradėdamas mintimi apie sapnų reikšmę, įvadą tęsė trumpa užuomina apie plačią disertacijos apimtį ir paminėdamas, kad, atlikdamas tyrimą, disertantas akademinėje veikloje buvo ypač aktyvus, todėl savo tyrimą skaitytojams pristatė paruošęs mažiausiai šešis mokslinius straipsnius.

Po trumpo pirmininko įvado ir pats D. Indrišonis buvo pakviestas papasakoti apie tyrimą. Tuo metu dar doktorantas, pasisveikinęs su visais auditorijoje esančiais ir esančiomis, tuojau pat pristatė ginamo darbo objektą, tikslą ir išvadas. D. Indrišonis teigė, kad nelegalios ekonominės praktikos tyrime buvo nagrinėjamos trejopai ir išskyrė aplink šį reiškinį veikiančias jėgas – ekonominius nelegalus, sovietinį režimą ir likusią visuomenę, o tyrimo objektą apibrėžė kaip šių jėgų tarpusavio sąveiką. Pagrindiniais tyrimo tikslais Darius pasirinko būtinumą išnagrinėti ekonominių nelegalų ir sovietinio režimo kovą, taip pat išanalizuoti sovietinio režimo bandymus paveikti likusią visuomenę ir jos reakciją į šiuos bandymus, kaip svarbų tikslą taip pat išskyrė norą ištirti ekonominių

nelegalų ir likusios visuomenės sąveiką. Tyrimo išvadose, kurių kelias galima paminėti, disertantas pabrėžė, kad LSSR aukščiausioji valdžia nebuvo pajėgi išspręsti nelegalios ekonomikos egzistavimo problemos. Valdžios institucijų nutarimai įvairiais nelegalių praktikų klausimais buvo formalūs, vienas kitą kartojantys, nesiūlantys jokių originalių sprendimų. Nuo 1940 m. rudens sovietai laipsniškai kriminalizavo įvairias ekonomines praktikas ir spekuliaciją. Tiriamu laikotarpiu viešojoje erdvėje buvo įtvirtintos sampratos „spekuliacija“ ir „spekulantai“, kurios turėjo tiek socialinį-ekonominių, tiek politinių-ideologinių krūvį. Ir vis dėlto be išlygų nusakyti okupuotos Lietuvos gyventojų požiūrį į nelegalias ekonomines praktikas tyrėjui pasirodė neįmanoma, todėl, anot jo, susidarė vylujančio neutralaus požiūrio įspūdis. Disertantui pristatčius tyrimą, susirinkusi publika ir tarybos nariai iš tarybos pirmininko išgirdo raginimą užduoti klausimų, susijusių su disertacija, o minutėlę luktelėjęs jis pats ėmėsi iniciatyvos ir pasidomėjo, kaip disertantas jautėsi naudodamas du kalbos režimus, t. y. savąjį, šiuolaikinėje visuomenėje vartojamą, ir sovietinį, kurį patikslindamas iliustravo žodžiais – „spekuliantas“ ar „grobstymas“. Atsakydamas į klausimą D. Indrišionis pripažino, kad ilgas laikas, praleistas prie disertacijos temos, kai kuriais atvejais galėjo daryti įtaką tik iš dalies teisingam kalbos režimų panaudojimui. Tačiau pridūrė, kad viliasi turėjęs ir tam tikrą kalbos vartojimo saugiklių. Toks atsakymas klausiančiojo buvo sutiktas teigiamai.

Kadangi susirinkusi auditorija daugiau klausimų neturėjo, atėjo laikas disertacijos gynimo tarybos narių pagyrimams ir kritikai. Pirmasis savo nuomonę apie ginamą disertaciją pateikti buvo pakviestas dr. Marius Ėmužis. Pirmiausia tarybos narys, perfrazuodamas profesorių Alfredą Bumblauską, disertantą priskyrė prie „archyvų liūtų“ kategorijos, taip išreiškdamas susižavėjimą D. Indrišionio panaudotų archyvinių dokumentų gausa ir gebėjimu juos analizuoti bei interpretuoti. M. Ėmužis taip pat pabrėžė, kad šio tyrimo tema tik iš pirmo žvilgsnio, kai nagrinėjama primityviai, galėtų atrodyti neprobleminė, tačiau, kaip jis teigė, tai kompleksinis reiškinys, kurį reikia taip ir tirti, ką, beje, Darius Indrišionis, tarybos nario nuomone, ir pabandė daryti. Todėl M. Ėmužis visus susirinkusius jau iš anksto nuteikė, kad vėlesnės pastabos bus tik „burbėjimas“, o ne nurodys esminius disertacijos trūkumus. „Burbėjimą“ pradėjo vaizdingu sakiniu, kuris turėjo iliustruoti jo paties jausmus skaitant disertacijos tekstą: „<...> kiekviename šios disertacijos puslapyje galima klimpti, nugriūti, suglebti, nuvirsti, parpulti, tada nugarmėti, suklibti, nuleipti, išvirsti, susmukti nuo faktų, pavyzdžių, įvykių gausos.“ Tuo M. Ėmužis norėjo pasakyti, kad disertantas neretai šiek tiek per daug leidosi į kontekstus, per gausiai naudojo pavyzdžius, taip tekstą perkraudamas ir apsunkindamas. Tarybos narys išsakė pastabą ir dėl to, kad galbūt retkarčiais naudojami pavyzdžiai galėjo būti netinkami arba bent jau per mažai apsvarstyti. Anot M. Ėmužio, disertacijoje pritrūko ir išsamesnio naudojamų šaltinių aprašymo bei jų kritikos. Tačiau savo pasisakymą jis užbaigė konstatavimu, jog disertantas turi pakankamai kompetencijų, kurios yra reikalingos humanitarinių mokslų daktaro laipsniui suteikti.

Antroji į tribūną buvo pakviesta Lietuvos istorijos instituto darbuotoja dr. Regina Laukaitytė. Tarybos narė savo pasisakymą apie atliktą tyrimą taip pat pradėjo nuo pagyrimų. Ji teigė, kad nors negalima sakyti, jog D. Indrišionis „pralaužė ledus“ šioje srityje,

tačiau tapo vienu iš pirmųjų dideliu mastu ištyrinėjusių šią temą. Taip pat, anot jos, jis pabandė sumažinti vyraujančią „aukos sindromą“, dėl kurio tyrėjai koncentruojasi vien tik į politines temas, o ne ekonomines ir iš to kylančias kriminalines, kurios lieka išsamiau netyrinėtos. R. Laukaitytė pabrėžė, kad vienas iš svarbių disertacijos pranašumų – pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpio įtraukimas. Šis laikotarpis, anot daktarės, labai dažnai pamirštas, traktuojamas kaip neįdomus, nevertas tirti. Tarybos narė išsakė ir kelias kritines pastabas. Pavyzdžiui, suabejojo, ar autoriaus teiginys apie antisemitizmą, kurį jis užčiuopė žvelgdamas į pirmosios okupacijos metu paskelbtą „spekuliantų“ sąrašą, yra teisingas, siedama tai su laikotarpio realijomis, o ne antisemitizmu. R. Laukaitytė kėlė idėją, kad galbūt disertantas tyrimą galėtų plėtoti išsamesne bausmių už ekonominius nusikaltimus analize, nes, anot jos, tai leistų dar aiškiau pamatyti valdžios požiūrį į tiriamą temą. Laukaitytė nusistebėjo ir tuo, kad autorius, taip gausiai naudodamas pirminius šaltinius, pamiršo skaityti kolegų darbus, kurie būtų padėję geriau suprasti vyraujančius procesus, o kai kada ir sutrumpinti patį tyrimo kelią. Taip pat pabrėžė, kad disertanto publicistinis rašymo stilius visgi labiau tiktų ne disertacijai, o monografijai. Tačiau savo kalbą baigė teigdama, jog D. Indrišionis turėtų tapti humanitarinių mokslų daktaru.

Trečiasis savo pastabas ir pasidžiaugimus išsakė dr. Vladas Sirutavičius. Disertantas eilinį kartą tarybos nario buvo giriamas už archyvinės medžiagos gausą. Tačiau neilgai trukus V. Sirutavičius pradėjo kalbėti ir apie tyrimo trūkumus. Pirmiausia užsiminė apie istoriografijos nepakankamumą ir apie tai, kad tyrėjas renkasi Vakarų Europos tyrėjų darbus, kurie galbūt ne visada geba užčiuopti Sovietų Sąjungos realijas. Na, o didžiausias trūkumas žvelgiant į naudojamą istoriografiją, anot kalbėtojo, buvo tai, kad disertantas nekėlė probleminių klausimų ir literatūrą apžvelgti pasirinko aprašomuoju būdu. Nors tyrimo objekto suformulavimą tarybos narys pateikė kaip vieną iš stiprybių, tačiau, kita vertus, apgailestavo, kad D. Indrišionis, taip apsibrėždamas objektą, tyrimui nepritaikė tinkamos teorinės prieigos. Visgi ir šis tarybos narys pritarė kolegoms, sakydamas, kad D. Indrišionis yra vertas humanitarinių mokslų daktaro laipsnio.

Paskutinis į tribūną pakviestas tarybos narys buvo Mykolo Romerio universiteto prof. dr. Justinas Žilinskas, kuris savo kalbą pradėjo ne tik padėka, kad buvo pakviestas recenzuoti šią disertaciją, bet ir pasiguodimu dėl žemų Istorijos fakulteto durų staktų, į kurių vieną teko atsitrenkti. Taip pajuokavęs profesorius tuojau pat tęsė, kad nėra istorikas, taip pat nėra ir teisės istorikas, todėl, anot jo, šią disertaciją jis skaitė kaip kūrinį, kuris jam buvo nepaprastai įdomus. Profesorius žavėjosi disertacijos tema, kuri, anot jo, yra labai įdomi, nes susijusi su Lietuvos visuomenės požiūriu į verslą ir jos visuomeninio ar bendruomeninio turto sampratą. Žavėjimasis tema buvo argumentuojamas ir tuo, kad ji gvildena trauminę patirtį, t. y. Lietuvos Respublikos ūkio sugriovimą, atveria egzistavusius plyšius, susijusius su privačia iniciatyva, ir sukuria platesnę bei gilesnę vaizdą apie to meto visuomenę. Profesorius, kaip ir daugelis tarybos narių, pagyrė disertantą už gausią šaltinių bazę, taip pat, kitaip nei kiti, pasidžiaugė tekste matomu autoriaus rašymo braižu ir išreikšta pozicija kai kuriais klausimais. J. Žilinskas vylėsi, kad šis tyrimas pasieks kuo platesnę auditoriją. Kaip vienintelę svarbią pastabą profesorius išskyrė tai, kad

buvo netinkamai vartojami kasacijos ir apeliacijos terminai, bet teigė, jog D. Indrišionis neabejotinai turėtų tapti humanitarinių mokslų daktaru.

Pagaliau savo kalbą pradėjo tarybos pirmininkas N. Šepetys. Jis pirmiausia nusiskundė dėl teksto apimties. Todėl kiek juokaudamas kėlė klausimą, kodėl vieni gali skaityti mažesnės apimties disertacijas, o kiti turi skaityti didesnės, paminėdamas reglamentą, kuriame nurodoma, kad disertacija turėtų apimti dešimt, o ne dvidešimt penkis lankus, kaip buvo ši kartą. Tačiau tuoj pat pabrėžė, kad tie, kas yra matę sovietmečio ekonominei istorijai skirtus darbus, gali suprasti, jog tai nebūna, kaip jis sakė, „triumfo ir spindesio pasaulis“, nes tokie darbai yra „<...> Klampus rūkas, miglų migla, pelkė <...>“, o šios disertacijos įvadas yra labai sklandus – aiškiai apibrėžtas objektas, tikslinamos ir aiškinamos sąvokos, gerai suvaldyta struktūra ir kt. Kalbėdamas apie naudojamus šaltinius profesorius teigė, kad daug kur buvo „plėsiama velėna“, „ariami nauji dirvonai“, „įsivainami kosmoso toliai“. Tarybos pirmininkas sakė, kad nors daug kur padirbėta su interpretacija, tačiau vis dėlto jam norėjosi, kad būtų parodomi ir šaltiniai, o ne tik pasakojimai ir interpretacijos, nes šaltiniai ši kartą buvo itin problemiški ir paslepiantys tikrovę. Taip pat N. Šepetys kėlė esminį klausimą, ar veiklas, kurios sovietmečiu buvo laikomos nelegaliomis, galime taip vadinti, nes jas tokiomis apibrėžė okupacinė valdžia, kuri iš esmės pati buvo nelegali. Nors profesorius pripažino, kad tai iš dalies buvo pasakyta disertacijoje, tačiau, jo nuomone, visgi pritrūko aiškumo šiuo klausimu. Kaip dar vieną svarbią pastabą N. Šepetys išsakė ir sąvokų netikslumą, o kaip vieną iš to priežasčių įvardijo jau ir kitų tarybos narių minėtą disertacijos trūkumą – per mažą dėmesį istoriografijai. Tačiau, nors ir turėjo pastabų, profesorius pripažino, kad D. Indrišionis yra vertas tapti humanitarinių mokslų daktaru.

Po išsakytų disertacijos gynimo tarybos narių pastabų ir pagyrimų būsimasis humanitarinių mokslų daktaras buvo pakviestas atsakyti į šiose kalbose iškilusius klausimus ar patikslinti neaiškumus. Pirmasis klausimas, į kurį disertantas panorė duoti atsaką, buvo susijęs su minėtu istoriografijos trūkumu jo tyrime ir iš to kylančiomis problemomis. D. Indrišionis šiuo atveju tegalėjo patvirtinti ir pripažinti, kad tarybos nariai yra teisūs, pastebėdami istoriografijos trūkumą. Tačiau optimistiškai pridūrė, jog net identifikavus šitai, galima matyti, kad tai nesutrukdytų atlikti tyrimo, kuris atitinka istorinę tikrovę. Savo atsiliepime M. Ėmužis minėjo, jog disertantas kartais kiek neatsargiai imasi kurti istorinį pasakojimą, remdamasis tik vienos rūšies šaltinių baze, t. y. teismo nuosprendžiais, todėl D. Indrišionis patikslino, kad imdamasis užrašyti vieną ar kitą teiginį dažniausiai rėmėsi kelių rūšių šaltiniais, pavyzdžiui, teismo nuosprendžių protokolus dažnai lydėjo malonės prašymai, kurie, anot jo, padėjo dar giliau pažinti tikrovę, tuometinę žmogaus būklę, taip pat pažvelgti į tolesnį nuteistojo gyvenimą. Taip pat pridūrė, kad nelegalios ekonominės veiklos buvo retai fiksuojamos egodokumentikoje, o tai reiškia, jog teismų nuosprendžiai ir malonės prašymai tiriant šią temą dažnai tapo vieninteliais galimais šaltiniais. Savo pasisakyme R. Laukaitytė buvo pažymėjusi, kad sovietinio atvejo, tiriant ekonominius nusikaltimus, vis dėlto negalima išskirti kaip fenomenalaus, nes tokie patys procesai buvo gana dažni ir kitose valstybėse dėl susiklosčiusio sunkmečio. Tačiau disertantas su tokia mintimi sutiko tik iš dalies, nes, kaip jis teigė, Sovietų Sąjungoje

ekonominiai nusikaltimai buvo netoleruojami dar aktyviau ir sąvoka „spekuliacija“ buvo kur kas labiau išplėsta. Esminė N. Šepečio pastaba buvo apie tai, kad disertantas kiek neatsargiai perėmė sovietinį pasakojimo modelį. Todėl D. Indrišionis, atsakydamas į ją, galėjo tik apgailestauti, kad jo pateiktas pasakojimas gali priminti sovietinį. Disertantas teigė, kad to priežastimi tapo jo paties per didelę orientacija į visuomenės ir sovietinio režimo kovos segmentą, kurį nagrinėdamas naudojo sovietinių teismų dokumentus. Tačiau pabrėžė, kad žinodamas šį savo tyrimo trūkumą nesiėmė teigti kraštutinių apibendrinimų ir žadėjo rengdamas monografiją į šią problemą pažvelgti dar giliau.

Po D. Indrišonio atsakymų į tarybos narių užduotus klausimus išsivystė diskusija, kurioje M. Ėmužis svarstė, kad visgi bet koku atveju, net ir stokojant kitokių šaltinių, istoriko pareiga yra istorinę tikrovę nušviesti tokią, kokia ji buvo, o tam pritrūkus medžiagos pasikliauti ir kitų kolegų darbais. R. Laukaitytei dar kartą pabrėžus, kaip būtų buvę svarbu pastebėti ir kitų visuomenių ekonominius procesus nagrinėjamu laikotarpiu ir tas visuomenės įvardijus kaip „normalias“, tuoj pat nuskambėjo V. Sirutavičiaus pastaba apie pavartotą „normalios visuomenės“ sąvoką. Jis teigė, kad nėra „normalios visuomenės“, ir pridūrė, kad tokiu atveju istorikas ar istorikė turėtų lyginti visuomenes, jose veikusias sistemas, stebėti, kaip jose apibrėžiamos sąvokos ir šiame kontekste matyti sovietinį atvejį. Į diskusiją įsitraukę profesorai kėlė klausimus apie sovietinių teismų teisėjų kompetencijas. Tiek J. Žilinsko, tiek N. Šepečio buvo išryškintos skirtys tarp žemesnės ir aukštesnės instancijų teisėjų kompetencijų ir jų darbo motyvų. Žilinskas teigė, kad žemiausios instancijos teismuose buvo įdarbinti mažiau kompetentingi teisėjai, o aukščiausioje instancijoje tiriamu laikotarpiu dar dirbo kvalifikuoti darbuotojai. N. Šepečys, išgirdęs tai, priminė, kad toks teisėjų kompetencijų skirstymas jau buvo nebūdingas N. Chruščiovo laikų teisininkams, nes šių institucijų darbo kokybė labai pablogėjo.

Po gana intensyvios diskusijos įvairiais su disertacija susijusiais klausimais tarybos pirmininkas paskutinį į tribūną pasisakyti pakvietė D. Indrišonio disertacijos tyrimo vadovą prof. dr. Arūną Streikų, kuris tik pradėjęs kalbėti pats sakėsi nesivelsiantis į diskusiją, tačiau išreiškė pasigėrėjimą ką tik įvykusiui akademinio disputu, kuris, anot jo, disertacijų gynimuose ne toks ir dažnas. Kalbėdamas apie savo studentą profesorius pasidžiaugė, kad turėjo galimybę jį lydėti nuo bakalauro studijų. Taip pat šmaikščiai pridūrė, jog disertantas visgi mėgstantis dirbti individualiai, todėl suabejojo, ar save galėtų vadinti D. Indrišiono mokytoju. Profesorius, džiaugdamsis būsimu humanitarinių mokslų daktaro tyrimu, teigė, kad ši disertacija – tai bandymas sugaudyti šešėlius, o tai svarbus darbas, nes iki šiol, kalbant apie sovietmečio ekonomiką, daugiausia buvo apsirobojama politiniais niuansais.

Po A. Streikaus pasisakymo komisijos nariai kelioms minutėms išėjo pasitarti, o grįžę tuoj pat paskelbė, kad D. Indrišionis tapo humanitarinių mokslų daktaru.